

А 2006

6530к

КАЛИЛА мен ДИМНА

كأليلا من ديمننا

ЖАЗУШЫ

КАЛИЛА мен ДИМНА

كأليلا من ديمننا

Хикаят

Алматы
"Жазушы"
2005

ББК 82.3(5 Инд.)

К 24

*Қазақстан Республикасы Мәдениет, ақпарат және
спорт министрлігінің бағдарламасы бойынша
шығарылды*

**К 24 Кәлилә мен Димнә. /Ауд. С. Талжанов. Алматы:
Жазушы, 2005. — 296 бет.**

ISBN 9965-746-37-0

Дүние жүзіне кең тараған үнді хикаяты “Кәлилә мен Димнәнің” ғұмыр жасы атақты араб ертегісі “Мың бір түннен” де егде. Шығыс табиғатынан туған үшқыр ой, тапқыр тіл, адамдық ізгі қасиет бұл кітапқа ошпес өмір берді. Шытырман оқиғалы шағын әңгімелер оқушысын жалықтырмайды, жетелеп отырады. Әр әңгіме өз алдына ғибрат-өнеге, оқырманға көп ой салады.

К $\frac{4703205000-055}{402(05)-05}$

ББК 82.3(5 Инд.)

ISBN 9965-746-37-0

© “Жазушы” баспасы, 2005

АЛҒЫ СӨЗ

Үстіміздегі заманның алтыншы ғасырында Сасани тұқымы билеген Иранның патшалық тағына Анушерван (531—579 ж. ж.) отырды. Сол мезгілдегі ресми деректерге қарағанда, оған “Әділ патша” деген құрметті атақ таңылыпты. Бұлай арадақталуы басқа патшалардан гөрі елге жаны ашитын мейірімділігінен немесе езілген жұрттың мұң-мұқтажына қоңілін көбірек бөлгендігінен емес еді. Бұл жағынан қарағанда өзінен бұрынғы патшалардан мұның ешбір айырмашылығы да болған жоқ, қайта ол Маздак басқарған көтерілісті қанға бояп, топалаң тиген қойдай қырды. Міне, осы қанды уақиғаға себебін тигізгендіктен Иранда үстемдігін жүргізіп тұрған зороастра дінінің ғұламалары бұған әбден риза болып, қатты сүйсінді, сөйтіп осы беделді атаққа ие қылды.

Дегенмен Анушерван заманына сай игілікті іс қалдырған адам; ол ғылым-білімге жол ашты, оның жарлығы бойынша сол дәуірдің әдеби тілі — пехлеви тіліне, былай айтқанда орталық парсы тіліне, батыстағы көрші — грек (юнан), шығыстағы шектесі — үнді тілдерінен көп кітаптар аударылды. Грек философтарының кейбір кітаптары, сонымен бірге Үндістан ғалымдарының медицина, математика жөнінде жазған көптеген еңбектері пехлеви тіліне сол жылдары аударылса керек. Кезінде тараған аңыздарға қарағанда, Үндістанға Бурзое¹ деген жас дәрігер жіберіліпті. Үндістан патшасының қазынасында бөгде адамның көзі түспейтін қаға беріс жерде, ұқыпты сақталған, көптеген нақыл, өсиеттер жазылған кітаптың қолжазбасын алып келу осы Бурзоеге тапсырылса керек.

¹Бұл ат парсы тілінде осылай айтылады екен, ал аударғанда араб дыбысы сақталып Барзуя болып кеткен.

Түрлі әдіс-айла қолданып, Бурзоенің әлгі кітапқа қолы жетіпті, тіпті оны көшіріп әкеліпті, сөйтіп Иранға келген соң, пехлеви тіліне өзі аударыпты деседі.

Бір кезде араб шапқыншыларының Иран мен Орта Азияда сақталған кітап қорына зор зиянын тигізгені мәлім. Көптеген құнды кітаптар сол қарсаңда отқа өртелді, ал фанатизм шабуылынан аман сақталып қалғандары да талай қырсыққа ұшырады, көзі жойылып құрып кетті.

Ғылым саласынан пехлеви тілін араб тілі ығыстырды. Көркем әдебиетте дари тілі өріс алды, Бұл жаңа парсы тілінің түрі еді. Өте ауыр оқылатын пехлеви жазуы Иран халифатының шеткері аймақтарында, әсіресе ескі дінді берік тұтынушылар арасында біраз уақыт қолданылып жүрді, бірақ ислам дінінің тез тарауына байланысты өрісі барған сайын тарыла берді. Пехлеви тіліндегі қолжазбаларды көшіретін жан табылмады, оның тіпті керегі де болмады. Мұсылмандардың қолына түспей аман қалған, иесіз жатқан қолжазбалар енді мезгілдің тегеурініне түсіп жоқ болды. Сасанилар дәуірінде ұшан-теңіз көп жазылған дүниенің болмашы бір жұқанасы ғана бізге жеткен сияқты, мұның өзін де, көбінесе, Үндістанға қашып барып паналаған зороастра діндарлары сақтап қалыпты, өйткені діни кітаптар болса керек, ал зороастра діндарлары қазіргі күнде парсылар болып аталып кетті.

Бурзоенің пехлеви тіліне аударғаны да біздің заманымызға жеткен жоқ. Алайда біздің бақ-талайымызға қарай арабтар үстемдік еткен дәуірде өз халқының әдеби мұрасын ардақтаушы адам табылған екен. Ол — осы ұсынылып отырған аударманың түпнұсқасын жазып қалдырған Иран халқының ескі әдеби мұрасын сүйші Әл-Мұкафтың ұлы Абдулла болатын. Үммия әулеті жіберген, өзінің қаталдығы мен әділетсіз жауыздығы арқылы әйгілі болған Жүсіп ұлы Хожжа деген ұлықтың (75—95/695—714 ж.) парсы облысындағы салық (харадж) жинаушысы осы Абдулланың әкесі еді. Әлгі ұлығына есеп өткізгенде ол қателесіп кетіп, ауыр жазаға тартылыпты, сонда қолы сыныпты да, шор болып қисық бітіпті, сондықтан оған Әл-Мұкаф (арабша мүгедек) деген атақ таңылыпты.

Абдулла ер жеткен соң барып мұсылман болған, ал зороастра дінін тұтқан кезде ол Рузбех Дадое баласы болып атанған. Тарихшы Балазури деген кісінің айтуынша Сүлеймен Абдумәлік ұлының халифалық құрған дәуірінде (96–99/714–718) Абдулла Тигр жағалауындағы Вах Ковад өлкесінде салық жинаушы болып қызмет атқарған. Жас кезінде әкесінің көмегі тиіп ол пехлеви тілін үйренген, ескі қолжазбаларды оқуға қабілеті мол жеткен. Кейінірек заманның талабына сай, араб тілін де жетік білген, тіпті ерекше әдемі жазатын керемет сауатты кісі атанған. Оның қолына Бурзое кітабының қалай түскені бізге мәлім емес, мүмкін, сол кезде пехлевише жазылған кітаптар да аз болмаған шығар, оларды ескілікке өуестенушілер жинап та жүрген болар. Тіпті ислам дінін қабылдағаннан кейін де Абдулланың ұзақ уақытқа дейін бұрынғы зороастралық ежелгі дағдысынан ада-күде арыла алмауы да анық. Аббас әулетінен екінші рет халифа болған Мансурдың туыс ағайы Әли ұлы Иса бір күні мұны қонаққа шақырады, өзі сол Исаның басқаруымен калима айтып, бір кезде мұсылман дініне енген болатын. Аббас тұқымының талай шонжарлары бас қосқан осы топқа кіріп, ас ішуге отырған кезде Абдулла күбірлеп зороастра дінінің салтымен дастарқанға дұға оқи бастапты. Сонда Иса отырып: “Ислам дініне көшсең де, әлі күнге сенің парсыша міңгірлеп отыруың қалай?”— деп сұрағанда, Абдулла оған: “Бата қылмаған асты жей алмаймын”,— деп жауап қайтарыпты. Осыған қарамастан Иса оны өзіне хатшы етіп алып, қасынан шығармаған екен.

137/754–55 жылдары Мансурдың жамағайыны Әли ұлы Абдулла (Исаның туған бауыры) Халифаға қарсы көтеріліс ашты. Хорасанның аты шулы қолбасшысы Әбу Мүсілімді қалың әскермен Мансур оған қарсы аттандырады. Абдулла (754 жылы желтоқсан айының орта шенінде) хиджрадан¹ //137 жылы Насибин

¹ Хиджра — Мұхаммед пайғамбардың Меккеден Мәдинеге қашқан күні, мұсылмандардың жыл санауы осыдан басталады, бұл христиан заманасынан 617–622 жылдан кейін.(Ауд.).

маңайында титықтап жеңілді де, қашып құтылуға мәжбүр болды. Ол Басрадағы өзінің туған бауыры Исаға барып паналады. Халифаның атынан сол кезде Басраны өзінің үшінші ағасы Сүлеймен билеуші еді, оны Мансур дос көретін, сондықтан бауыры Абдулланы ол қорғап қалуға кірісті. Ағайларының өтінішін Мансур қабыл алады да, Абдулланың жазығын кешірді. Бірақ оның қолынан сенім хат алмақ болды. Осы сенім хатты жазу Әл-Мұкаф ұлына тапсырылды. Хат барынша әсерлі де әсем жазылсын деген жарлық түсті. Әл-Мұкаф ұлы осы жарлықты бұлжытпай орындады, сенім хатқа мынандай шарттарды енгізді: “Егер Мансур өз ағасын алдап, оны аңдаусызда сатып кетсе, онда әйелдері өзінен ажыратылсын, барлық мал-мүлкі құрбандыққа шалынсын, құлдарына бостандық берілсін”, – делінді. Бұл сөздер Мансурдың қытығына тиді, ол енді осыны жазған хатшыға өшікті, бірақ сыр бермей, ішінен тынды.

Хиджрадан 139 жылдан кейінірек рамазан айында (757 ж. ақпанында) Сүлейменді орынынан алып, Мансур Басраға ұлық етіп, Муавияұлы Михаллабаса баласы Суфьянды тағайындады. Осы Суфьянға бір кезде Әл-Мұкафұлы зәбірін тигізген еді, сондықтан реті келген мезгілде кегін қайтаруға ол ынтық болатын. 142 (759–60) жылы шамасында Әл-Мұкафұлы ол ислам дінінен ауа жайылған дінсіз (манихейшіл) деп айыптады. Халифа бұған елігіп Әл-Мұкафұлын ауыр азапқа салды, өлім жазасына бұйырды. Ең алдымен қол-аяғын шорт кесіп алып, өзінің көз алдында отқа өртеді, сонсын күл-паршасы шығып сиқы кеткен денесін де өртеп жіберді. Сүлеймен Иса аты шулы үлкен ғалымның мынандай жауыздықпен қаза табуына ызаланып, Мансурға қарсы көтеріліс ашпақ болды, бірақ көп ұзамай Сүлеймен дүние салды да, көтеріліс ұйымдаспай қалды.

Бірақ “Кәлилә мен Димнә” атанып дүние жүзіне мәшһүр болған Бурзоенің кітабын араб тіліне аударудың арқасында Әл-Мұкафұлының даңқы да ұзақ ғасырлар бойы адамзат есінде сақталып келеді. Бурзое аудармасына Үндістандағы қандай қолжазбаның негіз болғанын Хорезмнің атақты ғалымы Әл-Бируни білетін еді. Ол өзінің “Үндістан” атты шығармасында:

“Ғылымның неше алуан саласы Үндістанда екен, онда шыққан кітаптың саны есепсіз көп. Бәрін қамтуға менің, әрине, мүршам келмес, бірақ “Панчатантраны” (“Бес бәйітті”) аударуға өте құмармын, оны бізде “Кәлилә мен Димнә” деп атайды. Бұл кітап үнді тілінен парсы тіліне, ал парсы тілінен араб тіліне, көптеген басқа тілдерге де аударылды, алайда толып жатқан өзгерістер енген екен, сол себепті бұл аудармалар да айтарлықтай сенімді емес. Мысалы, Әл-Мұқафұлы Абдулла осы еңбекті орындағанда оған Бурзое туралы бір тарау қосты. Дін жолына әлі де тиянақтай алмаған солқылдақ жандарды адастырып, манихеизмге бейімдеу үшін ол әдейі осылай істеп еді. Ал енді бұл тарауды сол өз жанынан қосса, онда басқа тарауларында да өзгеріс енгізуі мүмкін ғой!”¹— деп жазыпты.

Әл-Бирунидің осы айтқан уайымын біздің тексеруімізге мүмкіндік бар. Бақытымызға қарай Бурзое кітабының тағы бір аудармасы сақталған. Бір кезде Марбин қаласындағы монастырьда ескерусіз жатқан Сирия қолжазбасы Мосуль патриархының кітапханасынан табылды, бұл Бурзое кітабының сириялық аудармасы екен. Оны Буд деген молда үстіміздегі заманның 570 жылы жазып шығыпты. Бұл қолжазба бұрын екі рет басылып жарық көрді (1876 және 1911 ж.ж.), оған қарағанда Әл-Мұқафұлының Бурзоенің кіріспесіне де дінінің дұдамалдығы жайында бір тарау қосып, Димнәнің сотталуы жөніндегі әңгімені кіргізуі мәлім. “Сопы мен қонақ” атты тарауды да қосуы ғажап емес. Әл-Мұқафұлы осы аудармасын араб тілінде жазылған кітаптардың стиль жағынан ең айтулысы етіп шығаруға тырысты. Сондықтан бұл текст көшіріп жазушыларға, әрине, өте ауыр соқты да, негізгі нұсқа үнемі ауытқып түсе берді. Бір кезде араб әдебиетін өте сүйген Әбу-Фарадж Мұхамет Әби Якуб ұлы әл-Варака деген кісі болыпты. Оның лақап аты ан-Надим екен. Міне, сол адамның қызғылықты еңбегі біздің заманымызға келіп жетті. 987—88 ж.ж. ол өзіне мәлім кітаптардың тізімін жасапты, оны “Альфихрист” (каталог, тізім) деп атапты. Осы тізімде “Кәлилә

¹ Alberunis India, Editedeby E Sachau London, 1887. p. 76.

мен Димнә” туралы былай деп жазыпты. “Кәлиләнің он жеті тарауы бар, кейбіреулер он сегіз тарауы бар деседі, ал мен басы артық екі тарауы бар қолжазбаны да көрдім”, — депті. Бұған қарағанда үстіміздегі заманның X ғасырында да “Кәлилә мен Димнә” тарауларының саны түрліше болған тәрізді.

Шығыс әдебиетін зерттеушілер бұл кітаптың негізі Үндістаннан шыққанын анықтайды. “Панчатантраны” (“Бес бәйітті — Бес кітапты”) осы заманның 300 жылдарында Каширде бір брахман жазды деп жобалайды. Онда шиебөрілер: “Каратака мен Даманака болып атаныпты”. Пехлеви әліппесінде “P” мен “L” дыбыстарының белгілері біреу болғандықтан, Әл-Мұкафұлы бұл есімдерді пехлеви жазбасынан (онда дауысты дыбыстар таңбаланбайды екен) “Калилаг пен Дамнаг” деп оқуы да ғажап емес. Үндістандық түпнұсқада бес-ақ тарау бар. Бурзое үш тарауды әйгілі “Махабхарата” дастанының он екінші кітабынан алып енгізген. Соңғы төрт тарау осы кезге дейін Үнді әдебиетінен кездеспейді. Бірақ мазмұнына қарағанда олардың Үндістаннан шыққаны айқын.

Кітаптың арқауы түрліше мысалдармен безеніп, өте әдемі шықты, сондықтан ол өзіне оқушының көңілін жылдам-ақ аударды. XII ғасырдың бас кезінде-ақ рабби Иоэль деген біреу бұл кітапты араб тілінен көне еврей тіліне аударды. Ол кісі бір жақсы қолжазбаға тап болған сияқты, дегенмен мұның мазмұнында да қосымша әңгімелер кездесіп отырады. Осы көне еврей тілінен 1263 және 1278 жылдар арасында Иоан Капуанский “*Direktorium vitde hu mande*” (“Адам өміріне өсиет”) деген атпен оны латын тіліне аударды. Осы латын тіліндегі нұсқасы бірнеше батыс Еуропа тілдеріндегі аудармаларға негіз болды.

XI ғасырдың аяқ кезінде Симеон Сифұлы “Кәлилә мен Димнәні” араб тілінен грек тіліне еркін аударып, оны “Стефанит пен Ихнилат” деп атайды. Ол қателескен екен, өйткені “Кәлилә” деген сөздің “Иклиль” (“сәукеле”) деген сөзбен байланысы бар деп ұққан, ал “Димнәні” арабтың “диман” (“көштің ізі”) деген сөзімен шатастырған. Сөйтіп грек аудармасында

“Жетіскен жан мен із кескіш” болып аталып кеткен. 1762 жылы “Ғылым Академиясының аударушысы” Борис Волков: “Үндістан философы Пильпайдың саяси және өсиет мысалдары”, – деп мұны латын тілінен аударған еді, бірақ осы кітаптың мазмұнымен Москва Русінің өзінен бұрынырақ таныс екенін ол байқамапты.

“Кәлилә мен Димнәнің” парсы тіліндегі аудармасын 1144 жылы Низамидин Әбу-л-Меали Насураллах жазып шықты, ол мұны Газнави әулетінің ең соңғы патшасы Баһрам шахқа арнады, ал бірнеше басқа аудармаларға негіз болған осы аударма еді. Прозамен жазылған шығарманы асқақ әдемі сөздермен безендіру талабы XII ғасырда етек алып жайылды, сондықтан Әбу-л-Меалидің аудармасы ұғымға өте ауыр болды. Ал XVI ғасырда әлгідей асқақ әдемі жазылған мысалдардың өзі де қарапайым күйкі саналады, сөйтіп Ақсақ Темір нәсілінен шыққан сұлтан Хүсейін Байқараның пірі болған Хүсейін Вәйз Кашифи парсы тіліндегі аударманы қайта қарап, оған түрлі поэзиялық мысалдар қосып, бұрынғысынан бері әдемілеп, әрлендіріп, ауырлата түсті. Бұл өңдеу “Әнуар-и-Сухейли” (“Каноң жұлдызы”)¹ атанып, ұлы могол Әкбәр (1556–1605 ж.ж.) тұсында өзінің алғашқы шыққан мекеніне – Үндістанға қайта оралды, бірақ оны өңдеуші Әкбәрдің уәзірі Әбу-л-Фазыл әлгі Хүсейін Вәйздің өте асқақтата әдемілеп жіберген жерлерін біраз жонып жөнге келтірді, сонымен оның “Ийари Даниш” (“Даналықтың алғашқы тетігі”) деген кітабы оқуға біраз жеңілдей түсті. Парсы тілінен бірнеше рет түрікшеге аударылды, солардың ішінен көбірек таралғаны әрі ең тәуір жазылғаны “Хуманнама” (“Патша кітабы”) болды, бұл XVI ғасырда шықты. Түрікшесінен өзбек тіліне аударған Ташкенттік Иса ұлы Фазылулла еді (бұл 1888 жылы литографпен Ташкентте басылды). Татар тіліне арабша нұсқасынан аударған қазандық Ғабдулғаллам Файзханұлы болды, бұл

¹Каноң немесе Конопус – Киль деген үркердей бір шоқ жұлдыздың ішіндегі “а” жұлдызы, ол Сүмбіледен кейінгі, ең жарық жұлдыздың бірі Шығыста оны бақыт жұлдызы деп есептейді.

Қазан баспасында 1889 жылы жарық көрді. Монгол, малай тілдерінде де аудармасы бар.

Бұл кітап бүкіл дүние жүзіндегі мәдениетті халықтарды аралап кетті, Алайда “көшпелі” мағынасы бар кітаптардан мұны ажыратуға болады, өйткені қай кезде, қай жерде қалай жылжығанын толық аңғара аламыз.

“Кәлилә мен Димнәні” араб нұсқасынан Еуропа тіліне 1816 жылы тұңғыш рет аударған атақты арабист, француз ғалымы Сильвестр де Саси еді. Де Саси бастырған аударма алты түрлі қолжазбаға сүйенді, сонда да толық сарапқа салынып, мінсіз шықты деуге болмайды. Бейрутта сын көтерерліктей нұсқасын А.Н.Таббара бастырып шығарғанға дейін, де Саси аудармасы әлденеше рет шығыс елдерінде басылып жүрді. Бірақ ол аудармаға негіз болған қолжазбалар да соңғы кезде дүние көрген (1086—1675) жаңа шығармалар еді, сондықтан бұл да тиянақты аударма бола алмады. Ақырында көрнекті арабист Л.Шейхо 749—1339 жылдары жазылған ерекше құны бар қолжазбаны Ливан монастырынан тауып алып, осыған сүйене отырып (1905 жылы Бейрутта), әдемілеп жазып шығарды. Бұл 1923 жылы қайта қаралып өңделді.

Осы “Кәлилә мен Димнәні” араб нұсқасынан аударған, шығыс мәдениетін зерттеуші, дарынды жас жігіт И.П.Кузьмин болды, атақты арабист академик И.Ю.Крачковскийдің кеңесі бойынша ол өз аудармасына негіз етіп профессор Л.Шейхоның бастырған нұсқасын пайдаланды¹. Төтенше кезіккен сәтсіз жағдайға ұшырап, жас ғалым өз аудармасын бітіре алмай ажсал қармағына (1922 жылы 8 мамырда) ілінді. Осы кітаптың бірінші басылуындағы алғы сөзде И.Ю.Крачковскийдың айтқаны

¹ “Кәлилә мен Димнәнің” бірінші басылуындағы алғы сөзде И. Ю. Крачковский: “Арабша нұсқасының мәнін толық беру мақсатымен, аудармашылар тек қана Шейхоның қолжазбасына тұрақтамай, басқа да түрлерінен алып, бірсыпыра бөлімдерін толықтырды. Бұған жататындары Бахнудтың кіріспесі, тағы қосымшадағы екі тарау, мысалы: 1) Көгершін мен түлкі және көкқұтан туралы. 2) Тышқан патшасы мен оның уәзірі туралы еді”, — деп жазды.

рас еді, И. П. Кузьминнің аудармасы, тіпті бітуге таян қалған болатын. Аудармашының өзіне қиын соққан сойлемдер ғана: түпнұсқаны кошірушінің алғы сөзі, Бахнуд кіріспесінің бас жағы, Әл-Мұқафұлы жазған алғы сөз, бірінші тараудың біраз жері және кітаптың соңғы қорытындысы ғана аударылып біткен жоқ еді. Аударылмай қалғандарын біздің еліміздегі араб тілі мен әдебиетін барынша терең білетін И. Ю. Крачковскийдің өзі аударды, сөйтіп Шейхоның екінші басылуымен (1923 жылы) сәйкестей отырып, аударманың тарауларын қайта өңдеп шықты.

“Кәлилә мен Димнә” Таяу Шығыстың Орта ғасыр әдебиетінде жиі кездесетін күрделі тақырып, бұл әкімдердің шағым арызға орынсыз сенбеуін, айыптыларды жазалауға олардың тұтқиыл асықпауын ескертеді.

И. Ю. Крачковский айтқандай, “Кәлилә мен Димнәдағы” аңдар осы күнгі біздің мысалдарымызда кездесетін белгілі кейіпкерлердің толық бейнесі емес. Бұлардың аттары адамды нұсқап-ақ тұрады, дегенмен, негізінде олар іс атқармайды, — ойланып, толғана береді, онысы өте ұзақ байсалды және барынша онегелі келеді, ал кітаптың негізгі мақсаты да онегелі сөздерге тіреледі. Бұл кітап көне заманда “Өмір айнасы” атанған, ал орта ғасырда Германияда “князь айнасы” (“Furstenspiegel”) болған кітаптардың қатарына кірді. Осы кітаптың негізгі сарыны феодалдық қоғамнан нәр алды, сондықтан XVIII ғасырға дейін түрлі халықтар арасында кең өрістеп орын теуіп келеді. Ұлы Гете де өзінің даңқты “Рейнек түлкіге” деп аталатын шығармасын “Кәлилә мен Димнәга” еліктеп жазған еді, бірақ сұңқылдатып, өнеге айтып, тақпақтай сөйлеуді оның негізгі арқауы етпеген болатын. “Кәлилә мен Димнә”, шынында, бүкіләлемдік әдебиеттің байырғы ескерткіші болып қалды. Орыс оқушыларына мұның көне славян аудармасымен және XVIII ғасырда латын тілінен едәуір өңделіп жасалған орысша аудармасымен де танысуға болады. Алайда пехлевилік нұсқасына жақын араб нұсқасының осы дәлме-дәл аудармасы оқырмандардың жеке кітапханасынан өз орынын алуға тиісті.

Е. Э. БЕРТЕЛЬС.

ҚОЛЖАЗБАНЫ ҚҰРАСТЫРУШЫНЫҢ АЛҒЫ СӨЗІ

Мейірімді, шапағатты Аллаһның атын ауызыма алып айтайыншы! Жарылқасын Аллаһ, біздің қоғамымыз Мұхаммедті!

Мәңгі сөнбейтін ақыл-сананың нұрына бөлеп, адамның ғажайып өзіз бейнесін жаратқан, оған береке дарытқан Алланы ардақтаймын мен! Аллаһ оны айрықша көрікті етіп: иіскеу, есту, көру, сөйлеу тәрізді төрт түрлі сезім берді, тағы басқа да игі қасиеттерді оның бойына дарытты. Мен бір Алладан басқа құдіреті күшті Тәңірі жоқ деп уағыздаймын! Барлық жұрт өз тілдерінде оның атын жатқа біледі, мақтаныш етеді. Мұхаммед – Алланың сүйген құлы, бізге арнап әдейі жіберген елші, ғарышқа көтерілуі жарандар арасында өзіне ерекше маңыз берді, оның өзіз басында құпия сыр бар, сондықтан да жұрт оны жан-жағынан жамырай мадақтайды, мен бұған кәміл сенемін, тәубә келтіріп, шүкірлік етемін. Жер де, көк те бәз-баяғы қалпында тұрсын, сөйтіп оның әулетін де, сахабаларын да Аллаһ бетінен жарылқасын!

Ал мұнан кейінгі айтарым – ей, ізгі бауырым, екеуімізді де Аллаһ ақиқатқа бастағай! Мына Үндістанның және басқа хайуандар тілінде жазып, бізге қалдырып кеткен кітабы осы “Кәлилә мен Димнә” екен. Олар бұған таңдаулы уақиғаларды, барынша мазмұнды өсиеттерді енгізіп, бұларды ақыл иесі адамдар ғана ұғына алады.

Мұны ұққан жан ұмыта алмайды, жүрегі елжіреп еліге береді, осы кітап оның ақылына дем береді, сонда бұл жақұттан да, маржаннан да көрікті, гүл-бақшадан да ғажап ләззатты болып құлпыра түседі. Бұған дәйім көзіңді салып телміре қара, терең сырын ұғына біл!

Егер сен бұған көбірек қадалып үңіле түссен, онда пайда таппай қоймайсың, мазмұнын ұғынасың. Бұл өзі он алты тараудан құралған, оның бастапқысы – Қысырау Анушерванның дәрігері Барзуяны Үндістанға жіберуі, өз алдына бұл да бір тарау болып қосылды, ал екінші тарау – дәрігер Барзуя туралы. Оны жазған Бузурджмихр¹ болса керек. Бұған жатпаса да ол осы кітаптың бірінші тарауы етіпті.

“Кәлилә мен Димнә” негізгі он төрт тараудан тұрады. Бірінші тарауы арыстан мен бұқа туралы, екінші тарауы Димнә ісінің тексерілуі жөнінде, үшінші тарауы әккі көгершін туралы, төртінші тарауы – жапалақ пен күзғын туралы, алтыншы тарауы – сопы мен атжалман туралы, жетінші тарауы – Илад, Шадирам және Ирахт жайында, сегізінші тарауы мысық пен егеуқұйрық туралы, тоғызыншы тарауы патша мен фанза күс туралы, оныншы тарауы арыстан мен тақуа шибөрі туралы, он бірінші тарауы жаһангез бен зергер, барыс пен маймыл және жылан туралы, он екінші тарауы шаһзада мен беделді адамның, саудагердің, диқанның балалары туралы, он үшінші тарауы аңшы мен қаншыр және шибөрі туралы, он төртінші тарауы – сопы мен қонақ жайында.

Осы тараулар түгел шықпаса, онда кітаптың толық болмағаны, ал бұл тараулардың үстіне қосылғандары болса, ол орынсыз жамалғандар.

¹ Бузурджмихр – мұсылман әдебиетінде әйгілі, аңыз ретінде айтылатын Қысырау Анушерван патшаның уәзірі екен. “Кәлилә мен Димнәнің” пехлеви нұсқасына алғы сөзді әдемілеп, әрлеп осы Бузурджмихр жазыпты деген де әңгіме бар.

БАХУНД САХВАН ҰЛЫНЫҢ АЛҒЫ СӨЗІ; БҮЛ БІР КЕЗДЕ АШ-ШАХҰЛЫ ӘЛ-ФАРАСИ ДЕГЕН АТПЕН ӘЙГІЛІ БОЛҒАН КІСІ

Мақтап-мадақтауды бітіргеннен кейін біз енді осы алғы сөзді үнді философы — браһман¹ дінінің басшысы Бейдауаның Үндістан патшасы Дәпшәлімге арнаған, хайуандар мен құстарды сөйлете білген “Кәлилә мен Димнә” кітабын неге жазғанын баяндай кетейік. Біріншіден, кітаптың түпкі мақсатын қара бұқараға түсіндірмеуге, беделін түсірмеуге тырысты, екіншіден, мазмұнын ақымақ жандардың қолжаулығы етуден қызғанады, үшіншіден, мұны тек қана өрісі кең данышпандарға бағыштады, сарқылмас бұлағы мол зор келешекке арнады. Сондықтан бұл кітап философқа ұлан-байтақ өріс, оның ақылына телегей-теңіз табыс, ұнатқан жанға естелік, ізденушіге игілік нысана болмақ. Парсы патшасы Қысырау Анушерван өзінің Барзуядай бас дәрігерін “Кәлилә мен Димнә” дейтін кітапты алып келу үшін үнді еліне қалай жібергенін ескертіп өтелік, ал Үндістанға барғаннан кейін, патшалық қазынада сақтаулы жатқан үнді ғалымдарының басқа кітаптарымен қоса, осы кітапты үрланып жүріп, түнделетіп көшіруші бір адамды тауып алғанша, Барзуяның қандай амал-айла жасағанын да айта кетелік, солармен бірге ұзыны мен көлденеңі бірдей текше “он үйлік шахматты”² ала келгенін де баяндалық.

Осы кітаптың қайдан, қалай шыққаны туралы Әл-Буктеханұлы Бузурджмихр алғы сөзді жазған себептеріне де тоқталдық. Мұның ерекше құнды жағын ескерте отырып, қолына түсірген кісінің оны зерттеп, дәйім пайдалы жерін келелі игілігіне жаратуын тілер едім. Міне, сонда ғана ол өзінің бұрын талай аңсап зарыққан

¹Брахмандар немесе (браміндер) ежелгі замандағы үнділердің алғашқы табынған дін иелері, кәдімгі брахманизм болып атанатын діннің жақтаушылары.

²Шахмат Үндістаннан шыққан, содан кейін ол парсы, араб және Еуропа елдеріне тараған. Шахмат тақтасындағы текше квадрат саны әр дәуірде бір келкі мөлшерде болмаса керек.

заттарының бәрінен де осының ләззатты скенін аңғарады да, сөздерінің терең сырын қарастыруға ынтығады. Егер осылай сте алмаса, бұл кітаптың нысаналы мақсатын ашуға оның ойы жете алмайды. Барзуяның елге келуін, кітапты жария етіп жұрт алдында оқуын және Бузурджмихрдың жеке бір тарауды өзі жазып, оны “Дәрігер Барзуя” деп себепті атағанын ескертелік. Сол тарауда ол Барзуяның өмірбаянын, туғаннан бастап қалай оқығанын, дінге деген ынтасын, данышпандық ғылым салаларына қалай құлаш сермегенін толық жазды, сөйтіп кітаптың басындағы “Арыстан мен бұқа” туралы тараудың алдына апарып қойды, Міне, осының да себсбін аша кетелік.

Әли Аш-Шаһ ұлы әл-Фарасидің айтуынша философ Бейдауа “Кәлилә мен Димнә” кітабын Үндістан патшасы Дәпшәлімге арнап жазды, міне, осыдан үлкен себеп бар еді: — Грек халқының Искендір Зұлхарнайыны¹ батыс елдерінің патшаларын жайғастырып болды да, енді Шығыс патшаларына — парсы және басқа елдерге қарай бет алды. Жауларына қарсы үдере соғыс ашты, ерегескендермен тынбай арпалысты, келісімге келген парсы патшаларымен ынтымақтасып бітім жасасты. Себсбі бұлар тұңғыш рет кездесіп еді, ал соқтыққан жауын жеңіп, өзіне бағындырғанша Искендір де тоқтай алмады. Парсылар ыдырай қашты, бет-бетіне жан сауғалап тозып кетті. Содан кейін әскерін ертіп қытай жұртына тартты, жолшыбай Үнді патшасымен ұрысты, өз дініне кіргізіп, оған өз әмірін жүргізбек болды. Бұл кезде Үндістан патшасы әрі батыл, әрі батыр, жеңімпаз да айлакер Форек деген кісі еді. Зұлхарнайын жауласқалы келе жатыр деген хабарды ести сала ол да соғыстың қамына кірісті. Қан майданда кездесуге дайындалады, батырларын шақырып алып соғыс әрекетіне шынықтырады. Аз уақыттың ішінде-ақ соғысқа қаймықпай баратын пілдерді, шабуыл жасап тарпа бас салуға дайын тұратын жыртқыш аңдарды сұрыптап алды, онымен қатар таңбаланған арнаулы аттар

¹ Александр Македонскийді (біздің заманымыздан 356-323 ж.) араб әдетте Искендір Зұлхарнайын (“Қос мүйізді”) деп атайды.

да, сүңгуір сүңгі, өткір алмас қылыш, жалтылдаған найзалар да іріктеліп дайын тұрды.

Үндістандық Форектің бұған қарсы даярланған атты әскерлерінен жер қайысады екен, мұндайды бұрын әріптес болған патшалардың ешқайсысынан ұшыратқан жоқ еді, таяна келіп осы хабарды естігенде Зұлхарнайын қатты састы, асығыс қимылдасам пәлеге қалармын деп сескенді. Бірақ Зұлхарнайын айлакер қу, залым да байыпты, тапқыр, әрі ысылған жырыңды адам еді. Түрлі айла-әдіс жасап, тиіп-қашып, сақтана қимылдауға бет түзеді. Әскері жатқан жердің шебіне ор қаздырды да, орынынан қозғалмай тып-тыныш жатты да қойды, осы патшаны қалай алудың, андаусызда қалай бас салудың жоспарын құрды. Жұлдызға қарап болжайтын балгерлерді де шақырып алды: “Үндістан патшасына шабуыл жасау үшін қай күннің сәтті екенін, қандай мезгілдің қолайлы болатынын болжандар”, — деп тапсырды. Олар бұған белсене кірісті. Қай қаланы басып өтсе де ондағы түрлі өнердің даңқты шеберлерін өзімен бірге ала кететін Зұлхарнайынның ежелгі дағдысы еді. Міне, енді ол ойланып-толғанып, қасындағы өнер иелерін шақыртып алды: “Мыстан іші қуыс ат жасандар, оның үстіне мыстан жасалған адам бейнесі мініп отыратын болсын, тағы сол мыс ат дөңгелекке қондырылсын, егер оған біреу тиіп кетсе, зырылдай дөңгелеп жүгіре жөнелсін”, — деп өз жобасын айтты. “Осындай мыс аттар жасалып болған соң олардың ішіне мұнай мен күкірт толтырып, мыс адамдарды әскерше киіндіріп, қару-жарақ асындыру керек. Жауға шабуыл жасардың алдында, әскердің орта шенінен алға қарай осылардың жылжытып жіберуі мақұл, әрқайсысының ішіндегі мұнай мен күкіртке от қойылатын болсын. Сонда пілдер келіп қызған мысқа соқтығып, тұмсықтары күйіп кейін қарай тым-тырағай қашатын болады”, — деп ұйғарды. Ұсталарға осыны істеп тез бітіріндер деп жарлық етті. Олар барынша тырысып, асығып істеді де, орындап шықты. Жұлдызға қарап бал ашушылардың да белгіленген күні таянып қалды. Зұлхарнайын өзінің елшілерін үнді патшасы Форекке жіберді, мойынсұнып, құлдық ұрып, бағынуын талап

етті. Бірақ Форек патша жауласатынын білдіріп, қасарысып қарсы шығуға даяр екенін хабарлады.

Патшаның мына шешімін естіген кезде Зұлхарнайын қару-жарағын алып, қаһарланып аттанды. Форек алдыңғы сапқа пілдерін шығарды. Сол уақытта үстінде адам бейнелі қарақшысы бар мыс салт аттыларды бұлар да ілгері жылжытып қоя берді, пілдер тұмсықтарымен қапсыра қармап, арпалыса түсті. Өртене қызған мыс тұмсықтарын қарығанда өлгі пілдер алды-артына қарамай жөңкіле қашты, үстіне мінген жауынгерлері жапа-тармағай жығылды, үріккенде еш нәрсені елемеді, жолай кездескенді басып-жаншып тапап кетті. Осының салдарынан Форек те, оның әскері де бет-бетіне бығырап, бордай тозды, ал Іскендірдің қолы соңынан түре қуып, ауыр апатқа ұшыратты. Осы кезде Іскендір айқайлап: “Уа, Үндістан патшасы! Кел бері, менімен жекпе-жекке шық! Әскеріңе де, өз үй ішіңе де рақым қыл, оларды ажалға айдама! Бақытсыздыққа душар болған әскерді сын сағатта қатерге ұшырату патшаға лайық емес! Жоқ, олай болмайды, жанын ортаға салып, патша соларды қорғауға тиіс! Әскеріңді таста да, бері кел, жекпе-жекке шық. Қайсымыз жеңсек, міне сол олжалы болсын”, — деді.

Зұлхарнайынның осы сөзін естіген заматта жеңеріне көзі жеткен Форек қатты қуанды, бұлдыр үміт еріксіз билей жөнелді де, майданға жекпе-жек аттанды. Іскендір оған қарсыласа шықты, екеуі де аттарын біресе тежеп, біресе арандатып әлденеше сағаттай сайысты, бірақ бірін-бірі оп-оңай түсіре алмады, сөйтіп дамыл алмай арпалыса берді. Бір мезгілде Іскендір ешқандай амал-айла таппай, әбден торығып қажыды да, өзінің әскеріне қарап, ышқына айқайлады — нағра тартты, оның дауысынан жер тітіреніп, әскер сілтідей тұнды. Осы айқайды естігенде, өз әскерінің ішінен бір лаң шыққандай көрініп, шіміркенген Форек артына жалт қарады. Дәл сол сәтте Зұлхарнайын бар пәрменімен салып кеп жіберді, ол ердің үстінде есі ауып теңселе бастады, тағы бір рет ұрып жібергенде, атынан тулақтай ұшып түсті. Патшаның ажал оғына кезіккенін көрген әскері онымен бірге өлуге бастарын бәйгеге тікті де,

Іскендірге жабылды – аянбай соғысты. Ақыр соңында, Іскендір мейірімді болуға серт берді, осы ниетіне қарай Төңірім жарылқап оны жеңіске жеткізді. Бүкіл жұртты өзіне бағындырды да, бір сенімді кісісін патша етіп белгіледі. Өкіметі әбден нығайып, жарлығына жұрт түгел мойынсұнып, бір ауыздан қабылдағанға дейін аялдады да, сонан соң өз орынына сенімді кісісін қалдырып, Үндістаннан аман-есен аттанып, бет алған жағына қарай жүріп кетті.

Әскерін ертіп Үндістаннан ұзаққырап шығысыммен ақ орынына қойып кеткен адамына үнділер бағынудан бас тартты, сонда: “Өз ортамыздан, өз ұлысымыздан шықпаған бөгде біреудің бізді билеп, әкімдігін жүргізуі мемлекетіміздің атына да жараспайды, мұны ақ сүйек дегдар туған жандар да, қарапайым адамдар да ұнатпайды, мұқатумен болады”, – деген сылтау айтты. Сөйтіп олар Іскендір қойған адамды орынынан түсіріп, әкімдіктен жұрдай етті де, бұрынғы патшаның бір баласы – Дөпшәлімді патша сайлады.

Әкімдігі орынын теуіп, жағдайы әбден нығайған мезгілде бұл патша мүлде көкіп, өзін-өзі орынсыз жоғары көтеріп, тым масаттанып, өте дәсерсіп кетті, төңірегіндегі патшалықтарға күн көрсетуді қойды, үнемі шабуыл жасауды шығарды. Беті қайтпайтын жеңімпаз атанды, сондықтан басқа патшалар да, қол астындағы елдер де қатты сескенетін болды. Әкімшілігін нығайтып, күш-қуаты зорайғанын білді де, ол өз жұртына да жүрдім-бардым қарап, орынсыз жазғыратын болды. Зорлық-зомбылығы күн санап күшейе түсті, ол көп уақытқа дейін өзін-өзі осылай ұстады.

Сол патшаның тұсында брахмандар арасынан шыққан инабатты данышпан, атына заты сай адам болыпты, жұрттың бәрі соның сөзіне тоқтайды екен. Оны философ – Бейдауа деп атаушы еді. Патшаның мынадай әділетсіздігін көріп, қайткенде оны бұл беттен қайтарудың, әділдікке, дұрыс жолға салудың қамын ойлады. Осы игі ниетпен өзінің шәкірттерін жинап алды да: “Менің сендермен не туралы кеңескелі отырғанымды білесіңдер ме?” – деп сұрады. Олар: “Жоқ, білмейміз”, – деп жауап қайырды. Сонда

Бейдауа: “Ендеше, біліп қойыңдар, мына патшамыз Дәпшәлімнің жұртқа дәйім істейтін қиянаты, жауыздығы, өрскел істері жөнінде көп ойланып, ұзақ толғанудамын. Мұндай жағдайда біз өзімізді мынандай әдетке үйретелік: егер патшалар өрскел іс істесе, оларды жақсылыққа, әділ ниетке баулылық. Ал егер біз бұған ескерусіз селқос қарасак, онда бұрын өзіміз қауіптеніп қашып жүрген пәлеге ұшыраймыз, есуастық, үйреншікті бойкүйез ауруына тап боламыз, олар бізді өздерінен гөрі ақымаққа санайды да, қорашсынатын болады. Өз отанымды тастап ешқайда кеткім келмейді, ендеше халыққа жауыздық көрсетіп, зорлық-зомбылық істейтін патшамызды бетімен қоя беруге ұзданымыз да, даналығымыз да рұқсат етпейді. Бізде онымен күресерлік тілден басқа қару жоқ, бөгде көмекшілерді іздеп елден безіп бой тасаласак, онда игілікті ісіміз зая кетеді, еңбегіміз еш болады, ал егер біздің өзіне қарсылығымызды, арамза пиғылын ұнатпайтынымызды сезіп қойса, міне, біз үлкен апатқа сонда ұшыраймыз. Қандай әдемі жайда, тату-тәтті өмірде тұрғанымен ит пен арыстанның, жылан мен бұқаның қоңсы қонуы қауіпті екенін өздерің де жақсы білесіндер. Қырсықты нәрседен қашып, сүйкімдіге құмарта ұмтылу үшін, басына келген зауалдан, бақытсыздық пәледен ебін тауып құтылуы үшін философтың көбірек ойлануы керек. Менің естуімше баяғыда бір философ өзінің шәкірттеріне былай деп жазыпты:

“Жауыз адаммен қоңсы қону, онымен қарым-қатынас жасау, кемеге мініп теңізді кешкен кісі тәрізді болады, өйткені суға кетпей аман қалған күнде де, қорқыныштан ол құтыла алмайды. Егер қатерлі жерге, қауіптің қайнар бұлағына біреу өзі барып соқтықса, оны есуас хайуанға балаңыз, өйткені пайдасы тиетінге ұмтылып, зиянды нәрседен қашу, бұл жабайы аңдардың да бойына туа біткен қасиет қой. Хайуандар да пәлеге ұшырайтын қауіпті суатқа өз үйірін айдап апармайды, алдымен кешеуілдеп байқайды, жаратылысына біткен сақтығы көмек береді де, қауіпті болса жуымайды”, — дегенді айтыпты. Мен сендермен осы туралы ақылдасу үшін жинап отырмын, өйткені маған ең жақын адам